
«ТРАГІЧНА СМЕРТЬ ЄДИНОГО КОЗАКА ТИСЯЧУ НОВИХ НАРОДИТЬ»

(Із щоденника С. Єфремова за 1926 р.)

Олексій ПУТРО, Лариса ПОРТНОВА, Лариса СТРЕЛЬСЬКА
Вступна стаття, публікації, коментарі

«Остается теперь размыслить и посудить, что ежели по словам самого Спасителя, в Евангелии описанным, которья суть непреложны и не мимо идут — ежели «всякая кровь, проливаемая на земли, взыщется от рода сего», кто какое взыскание предложит за кровь народа Рускаго, пролитую от крове гетьмана Наливайка до сего дня, и пролитую великими потоками за то единственно, что искал онъ свободы или лучшей жизни въ собственной земле своей, и имел о том замыслы всему человечеству свойственные?» (История Руссов. — М., 1846; К., 1991).

*«Я вірю і певний, що Україна, як держава буде»
(3 листа С. Петлюри від 10.V.1926).*

Симон Васильович Петлюра народився 10 травня 1879 р. в м. Полтаві в родині візника. Початкову освіту одержав у Полтавському духовному училищі, потім навчався в місцевій духовній семінарії. З останньої був виключений за конфлікт з семінарською адміністрацією, яка негативно сприйняла появу в цьому закладі на запрошення семінаристів-хористів, в тому числі й С. Петлюри, відомого українського композитора Миколи Лисенка.

З утворенням Революційної Української партії (РУП) у 1900 р. С. Петлюра вступив до її осередку, розпочавши тим самим свою політичну діяльність. Остання невдовзі стала предметом досить пильної уваги поліції, і молодий революціонер, аби уникнути арешту, восени 1902 р. подався на Кубань (в станицю Смоленську) до свого знайомого вчителя К.Я. Безкровного, який мав великий авторитет серед місцевої української громади, до того ж належав до РУП. Мабуть, не без його сприяння молодий Симон невдовзі став одним з активних помічників відомого на той час ученого, статиста Ф.А. Щербини, якому офіційно було доручено розібрати величезні архіви Запорозької Січі, Чорноморського та Кубанського військ і написати «Історію Кубанського війська»*.

Окрім наукової роботи в архіві Катеринодару (столиці Кубані) С. Петлюра, разом з своїми однодумцями з числа місцевих українців, продовжував займатися громадсько-політичною діяльністю. Зокрема, він став одним з організаторів у Катеринодарі осередку РУП, що проводив значну національно-культурну й

* Про сумлінність і захопленість в роботі молодого Петлюри, тісну співпрацю, що тривала 2 роки, про їхні людські стосунки Ф. Щербина написав у своїх спогадах про цей період життя (див.: *Щербина. Ф.А. Симон Петлюра на Кубані // Збірник пам'яті Симона Петлюри. — Прага, 1930. — С. 189—194.*

С.В. Петлюра.

Львів (1920—1922 рр.)

Фото Центрального Держархіву
кінофотофондокументів

революційну роботу по всій Кубані. Місцева поліція, що спочатку таємно стежила за цією діяльністю, невдовзі заарештувала групу молодих українців. Серед них був і С. Петлюра. Звільнений до початку суду на поруки, він разом з товаришем тікає до Києва, звідки за допомогою голови ЦК РУП М. Перица в районі Кам'яця був переправлений через російсько-австрійський кордон і пізньої осені 1902 р. прибув до Львова. Перебуваючи на нелегальному становищі (під псевдонімом Святослав Тагон), С. Петлюра активно працює у закордонному комітеті РУП, співробітничав у «Літературно-науковому Віснику» (редактор І.Я. Франко), в «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка».

У роки першої російської революції С. Петлюра переїздить до Києва, де активно працює в часописах «Рада» (видавець Є. Чикаленко) і «Слово». Після поразки революції він деякий час перебуває у Петербурзі, працюючи бухгалтером у приватному транспортному товаристві і водночас підтримуючи найтісніші зв'язки з петербурзькими українськими соціал-демократами (колишніми рупівцями), беручи, зокрема, участь у редагуванні соціал-демократичного місячника «Вільна Україна».

Проте незабаром С. Петлюра переїхав до Москви, де мешкав до початку лютневої революції 1917 р. Тут він одружився з Ольгою Більською, тут народилася єдина його дитина — донька Леся. В Москві С. Петлюра редагував місячник «Украинская жизнь», що виходив тут з 1912 р. і був, за виразом Д. Дорошенка, «свого роду офіціозом організованого українства в Росії й нашою тодішньою трибуною перед російським громадянством»¹.

Після початку першої світової війни С. Петлюра, утримуючись проросійської орієнтації*, почав працювати в допоміжній фронтовій організації «Союз земств і міст». Завдяки активній діяльності у цій організації С. Петлюра з початком української революції 1917 р. став до лав її борців уже як військовий діяч. Прибувши у травні 1917 р. до Києва як делегат від вояків-українців Західного фронту на 1-й Всеукраїнський військовий з'їзд, він узяв активну участь у роботі по створенню українського війська. На пропозицію Центральної Ради вже як Голова Українського Військового Генерального Комітету, обраний 1-м Всеукраїнським військовим з'їздом, С. Петлюра у червні 1917 р. скликає 2-й Всеукраїнський з'їзд. Невдовзі він увійшов до складу першого українського уряду — Генерального

* Про політичні погляди С. Петлюри на початок першої світової війни свідчить, наприклад, його лист від 18 грудня 1914 р. до відомого галицького журналіста й політика Осипа Назарука (1883—1940). «Кожний крок, слово і акція, — зазначалося в листі, — направлені до того, щоб створити обставини на російській Україні, ворожі для цілості російської держави, для знесення її під цю пору, строго осуджується на Україні, бо вважається шкідливим і для інтересів України». (Петлюра С. Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1956. — С. 188—190. Цит. за кн.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Київ, 1994. — Т. 2. — С. 4, 22). Відомо також, що С. Петлюра в цей час різко засуджував орієнтацію галичан і, зокрема, СВУ (Союз визволення України) на центральні держави і висловлював своє переконання в непереможності Росії. (Див.: Там само).

Секретаріату як секретар військових справ, тобто як військовий міністр. На цій посаді С. Петлюра перебував до листопада 1917 р., коли на 3-му Всеукраїнському військовому з'їзді його заступив М. Порш. Проте від будівництва українських збройних сил С. Петлюра не відходить. Після проголошення УНР (листопад 1917 р.) та повної самостійності України (січень 1918 р.) С. Петлюра на чолі створених ним гайдамацьких полків активно виступає на захист молодій державі від військ Радянської Росії (січень—лютий 1918 р.). Однак після підписання Берестейського договору між УНР і країнами Четверного союзу та вступу на територію України військ Австро-Угорщини та Німеччини, С. Петлюра добровільно складає з себе повноваження командуючого українськими козацькими частинами. Не сприймає він гетьманську владу, що утворилася внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. Більше того, перебуваючи в політичній опозиції, С. Петлюра, який у цей час був обраний головою Київського губернського, а потім і всеукраїнського земств, 27 липня 1918 р. був заарештований владою і перебував у в'язниці близько 4 місяців.

А тим часом в Україні відбулися бурхливі події й великі зміни. Німецькі окупаційні війська, у зв'язку з остаточною поразкою Німеччини у першій світовій війні та листопадовою революцією в цій країні, поспіхом залишили Україну. Український Національний Союз, створений на основі усіх тогочасних українських політичних партій, після видання гетьманом П. Скоропадським 14 листопада 1918 р. грамоти про федерацію України з Росією, утворює повстанський революційний орган — Директорію. До складу останньої, як один з її п'яти членів (директорів), увійшов С. Петлюра, шойно звільнений з ув'язнення.

Рівно через місяць після початку антигетьманського повстання, тобто 14 грудня 1918 р., війська Директорії під проводом Головного Отамана С. Петлюри вступили до Києва. Того ж дня гетьман П. Скоропадський підписав заздалегідь складений текст про своє зречення і виїхав до Німеччини*. Слідом за тим гетьманський уряд — Рада Міністрів — офіційно склав свої повноваження і передав владу Директорії. 17 грудня 1918 р. остання прийняла ухвалу, згідно з якою П. Скоропадський за «державну зраду Українській Народній Республіці» і за «злочинства щодо українського народу» був оголошений поза законом з конфіскацією усього майна на території України².

В умовах надзвичайно складної для України міжнародної ситуації і тяжкої внутрішньополітичної кризи С. Петлюра, поряд з виконанням обов'язків Головного Отамана, з 11 лютого 1919 р., після відставки В. Винниченка, стає Головою Директорії, що фактично відповідало посаді Президента держави.

У тяжких кривавих боях на багатьох фронтах минув для УНР та її президента 1919 р. Військова допомога Західній Україні вилилась у тривалу війну з поляками, які претендували на Східну Галичину. Польський уряд направив на українсько-польський фронт сформовану у Франції армію під проводом генерала Юзефа Галера, що значно перевищувала українську армію як чисельно, так і у військово-технічному оснащенні. Водночас йшли безперервні бої з об'єднаними військами Радянської Росії і радянського українського уряду. Неминучою стала для УНР і війна з денікінцями. При цьому останнім вдалося розколоти українські сили і добитися того, що галицьке командування, всупереч вказівці свого уряду, на початку листопада 1919 р. підписало договір про перехід Української Галицької армії (УГА) під командування Денікіна. Це, власне, була не тільки військова, але й політична катастрофа, по суті, непоправний удар по боездатності Директорії і Пет-

* За свідченням дочки П. Скоропадського Олени, Павло Петрович деякий час після зречення влади таємно перебував у Києві (*Скоропадський П.* Спогади. — Київ-Філадельфія, 1995. — С. 41).

**Траурна процесія у м. Подебрадах у зв'язку з убивством С.В. Петлюри. 27 травня 1926 р.
Фото Центрального Держархіву
кінофотофонодокументів**

люри зокрема. На початку грудня 1919 р. уряд УНР приймає рішення про перехід його збройних сил до партизанської боротьби по тилах ворога. Тоді ж президент С. Петлюра виїхав за кордон, зокрема до Варшави, де розпочав новий етап своєї військово-політичної діяльності. Здобувши підтримку польського уряду і особливо голови держави маршала Й. Пілсудського, С. Петлюра вже ранньою весною 1920 р. формує на території Польщі дві українські дивізії (3-я Залізна і 6-та Січова). Згодом, 21 квітня 1920 р., від імені президента УНР і голови польської держави було підписано політичний договір, за яким

Польщі передавалося право на територію Східної Галичини і Західної Волині. 24 квітня 1920 р. між ними було підписано воєнну конвенцію. Наступного дня 25 квітня розпочалася польсько-радянська війна, в якій активну участь взяли українські військові частини, сформовані на території Польщі на чолі з С. Петлюрою. Трохи пізніше до них приєдналися військові підрозділи, що брали участь у так званому Зимовому поході 1920 р.

На листопад 1920 р., коли поляки зазнали остаточної поразки, українська армія становила 50 тис. вояків. Цього було занадто мало аби протистояти потужній Червоній Армії, яка, незважаючи на досить великі втрати, досягла в цей час значних успіхів як на Західному, так і на Південному фронтах.

Не вдалося поліпшити становище і шляхом встановлення тісного контакту і координації бойових дій С. Петлюри з бароном Врангелем. 5 листопада 1920 р. між ними було підписано воєнну конвенцію, згідно з якою через тиждень мав відбутися спільний наступ українського війська і врангелівських частин, що були сформовані у Польщі. Останні змушені були відступити назад, де за умовами російсько-польського перемир'я (жовтень 1920 р.) та мирного договору в Ризі (березень 1921 р.) були інтерновані до таборів. Тоді ж було автоматично анульовано й вищезазначений українсько-польський договір від 21 квітня 1920 р.

Деякий час по тому С. Петлюра та український уряд взагалі перебували в Польщі — спочатку в містах, де були розташовані українські війська (Тарнові, Калуші, Ланцуті та ін.), потім, до 1923 р. — Варшаві. А тим часом відбувся останній сплеск українських визвольних змагань. На початку листопада 1921 р. півтори тисячі українських вояків під проводом петлюрівського отамана Юрка Тютюнника розпочали піший військовий похід на Україну, що увійшов в історію як «льодовий похід». Здійснивши 700-кілометровий марш під жовто-блакитним прапором УНР, окремі угруповання з жорстокими кровопролитними боями зуміли підійти аж до Києва. Переважна більшість учасників «Льодового походу» загинула в боях з регулярними частинами Червоної Армії. Смертельна небезпека постійно чекала і на С. Петлюру в Польщі, де активно діяли радянські секретні агенти. З огляду на це С. Петлюра, який нелегально мешкав на той час у Варшаві, на початку 1924 р. виїздить до місць розташування двох єдиних на той час дипломатичних місій УНР — спочатку до Будапешта, потім — до Женеви. Восени 1924 р. С. Петлюра з дружиною і донькою остаточно оселяється в Парижі. На той час до столиці Франції прибуло багато українців з польських таборів інтернованих, зібралося чимало української інтелігенції з числа політичних емігрантів.

Останні півтора року життя Симона Петлюри, що припадають на час його перебування в Парижі, були часом напруженої і плідної державно-політичної праці. Найбільш яскравим свідченням цього було створення ним україномовного тижневика «Тризуб», що проіснував до початку Другої світової війни і користувався великою популярністю серед українських емігрантів усього світу. У тижневику, що вважався офіційним друкованим органом уряду УНР в екзилі, друкувалися статті видатних діячів тогочасної української еміграції. Чимало статей було написано до «Тризуба» й самим С. Петлюрою.

**С. Шварцбард (в 2-му ряду 3-й зліва)
на судовому процесі. На першому плані
адвокат А. Торес. Париж, жовтень 1927 р.
Фото Центрального Держархіву
кінофотофонодокументів**

Та ця самовіддана праця українського президента-емігранта була перервана його трагічною загибеллю, насильницькою смертю, що сталася 25 травня 1926 р. на одній з паризьких вулиць (вул. Расін). Вбивцею виявився 40-річний Самуїл (Шелом) Шварцбард, французький громадянин єврейського походження. Народився він (Шварцбард) в Одесі (Україна), тривалий час, разом з батьками, мешкав в Україні, потім (у 1910 р.) переїхав до Франції, оселившись у Парижі. Восени 1917 р. Шварцбард, знову прибувши до Росії, на початку 1918 р. вступив до Червоної Армії. У 1920 р. Шварцбард остаточно повернувся до Парижа, де займався годинникарським ремеслом. За політичними поглядами С. Шварцбард був анархіст, підтримував зв'язки з Нестором Махном. Водночас він уважався своєю людиною в сіоністських колах. Опинившись у руках французького правосуддя, С. Шварцбард заявив, що причиною вбивства була помста за єврейські погроми в Україні часів громадянської війни, в організації яких головну роль він відводив Головному отаманові військ УНР С. Петлюрі.

У завдання даної публікації не входить розгляд питання щодо причетності С. Петлюри до єврейських погромів, що дійсно тоді мали місце, і в досить великих масштабах. Вважаємо, що існуючі на сьогодні дослідження* вже значною мірою довели абсурдність звинувачення визначного політичного і військового діяча України Симона Петлюри, принаймні в прямій причетності до тих кривавих єврейських погромів, що їх здійснювали деякі військові провідники армії УНР.

Проте, як відомо, суд узяв до першочергової уваги саме вищезазначені пояснення вбивці і виправдав його. Безперечно, відіграла свою роль здійснена режисура усього цього судового процесу з боку комуністичних і сіоністських сил як у самій Франції, так і міжнародного масштабу. Звичайно, не могло тут обійтися й без участі радянських органів державної безпеки. Для них це була прекрасна нагода дискредитувати не лише президента-емігранта, але й увесь український національно-визвольний рух, що його до того часу репрезентував С. Петлюра за кордоном, а в самій Україні — її інтелігенція, в першу чергу її кращі представники. Очевидно, саме тоді в кабінетах ДПУ народився

* Див., зокрема, працю: *Гунчак Тарас*. Симон Петлюра та євреї. (К., 1993) та вміщену в ній бібліографію з цього питання.

**Могила С.В. Петлюри
на цвинтарі Монпарнас у Парижі.
Фото Центрального Держархіву
кінофотофонодокументів**

диявольський план знищення останніх. Конкретним втіленням цього плану, власне його початку, і став процес «Спілки визволення України»*.

Отже, виявилось, що судили не вбивцю за скоєний ним злочин, а посмертно судили вбитого. З юридичного боку це був повний нонсенс, однак сталося саме так. Зазначимо сьогодні лише, що то був суд людей, які, мабуть, піддалися впливу емоцій і односторонній, а отже, не до кінця об'єктивній інформації. Та є ще суд історії, що, безперечно, розставить усе на свої місця. Так, це ще справа

майбутнього і хочеться сподіватися, що недалекого. Та вже сьогодні, коли С. Петлюра для одних — це антигерой, зрадник, а для інших — патріот України, ми маємо слушну нагоду для зважливої розмови про справжнє місце С. Петлюри в історії Великої української революції, історії створення й будівництва Української держави. Щоправда, ще існує досить суттєва перешкода на цьому шляху — це відсутність належної документальної бази для серйозних наукових розвідок. Хочеться вірити, що й ця обставина є лише справою часу.

З свого боку автори даної публікації пропонують щоденникові записи С.О. Єфремова**, сучасника й соратника С. Петлюри, палкого українського патріота й людини з не менш трагічною долею.

* У слідчих справах С. Єфремова, В. Дурдуківського, М. Павлушкова є протоколи допитів про ставлення української інтелігенції до вбивства С. Петлюри. Ці документи засвідчують, як за заздалегідь складеною схемою «вичавлювали» з обвинувачених свідчення про безпосередній зв'язок убивства С. Петлюри з організацією гуртків «СВУ» на терені України. (Архів СБУ. — Спр. 67098 ФП. — Т. 11. — Арк. 95—95, 179—180; Т. 48. — Арк. 75—80; Т. 70. — Арк. 24—28).

** Див.: Архів Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — Ф. 257. — Оп. 5. — Спр. 3—5. (Щоденники С.О. Єфремова. 1923—1929 рр.).

¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918). — Львів, 1923. — С. 12. — Цит. за вид.: Іванис В. Симон Петлюра — президент України. — К., 1993. — С. 36 (репринт видання 1952 р.).

² Нова Рада. — 1918. — 24 груд. Цит. за вид.: Іванис В. Симон Петлюра — президент України. — С. 83.

1926 рік.

26 травня. Розійшлася чутка, що вбито в Парижі на вулиці С.В. Петлюру. Чутка йде од голови Виконкому Любченка, отже офіціозна. Ніби зробив це якийсь емігрант-українець... Якшо цьому правда, то певне не без радянської руки тут. Надто під теперішній момент, коли в Польщі гору взяв Пілсудський, спільник Петлюри. *Cui prodest?* — на це можна відповісти, що тільки большевикам міг заважати цей носій єдиного популярного на Україні і не заплямованого перекінчицтвом політичного ймення. Навіть тепер, коли у його не було жадної реальної сили, все ж сама мара цього наймення грізно стояла перед большевиками. Але є у мене ще надія, що це брехня: подібні «сенсації» дуже люблять пролетарські кореспонденти і бухають часто в дзвони, не глянувши до святців. Коли б то!

27 травня. «Сьогодні до Петлюри, що йшов улицею, підійшов один українець і сказав, що він помститься за вбивство на Україні багатьох росіян і євреїв. Сказавши це, він вистрелив у Петлюру з револьвера й забив його».

Це в недоторканому вигляді повідомлення, яке появилось в сьогоднішній газеті. Безглуздя його очевидне. Українець, що сім років палав помстою за кров росіян і євреїв — очевидна нісенітниця. Це значно збільшило мій скепсис щодо самого факту.

Проте всюду розмови про цю подію. Одноголосно говорять про большевиків. Вражіння велике. Чув на улиці розмову: «Хто вбив? Або з політичних мотивів, або для грабунку. Але грабунок у Парижі на улиці неможливий. Отже...» — кінець фрази затерявся здаля, але він ясний. «Українець, кажете... Може й українець, але з довгим носом і совітським пашпортом». Могилянська, що перекладає в ред(акції) «Пролет(арської) Правди»¹, коли дано їй перекласти наведену телеграму — не вдержалась і розплакалась при всіх комуністах, що були в редакції. В друкарні «Книгоспілки» комуніст-робітник, пустив якимсь жартом і викликав загальне обурення і розправу кулаками од решти робітників. «Падлюки! Душогубці! — гукали вони. — Скільки ми заплатили в Китай — ми вже знаємо. А от дайте довідатись, скільки нам коштує ця смерть»...

Невже це безглуздя й підлота таки справдилась...

28 травня. В газетах канібальський танок над трупом забитого ворога. Тільки що вчорашній українець обернувся вже у французького громадянина. Падлюки! Не вміють навіть сховати своїх радощів та своєї причетности. Поголоска називає навіть імення цього «француза» — Аврум Лазарович Штормберг...² Кажуть, що газетам заборонено називати ім'я убийника і називати його тільки французом зведено. Кого ці ідіоти одурити думають?...

29 травня. Засичало гаддя. І розперезалося. Симульоване призи́рство, неукрита радість, і брехня, брехня без кінця й краю. Що це за люде, що

це за люде... Сьогодні Щупак у «Пролет(арській) Правді» вискочив з статтею, якій ймення трудно добрати. Починає з того, всупереч власним своїм повідомленням, що це не політичне вбивство. Далі повно гадючої злоби, брехні, наклепу, щоб принизити мертвого вже ворога. Що це за люде, що це за люде!.. Навіть того своїм гадючим мозком не збагнуть, що їм самим невітідно так принижувати ворога: адже що їм за честь, коли такого нікчому подолали. В тім ото й річ, що вони й самі не вірять у те, що брешуть, і нахабністю намагаються прикрити свій страх і радість. Гидота, а не люде. Петлюру знав я либонь з 1905 р. Ближче до його придивився р(оку) 1907-го, коли він був за секретаря в «Раді». І ближча знайомість була не на його користь. Багато було в ньому тоді есдечеського духу — хвастливости, доктринерства і несерйозности. Були й неприємні штучки, через які довелось йому одмовити від секретарювання в «Раді»³. Потім зняв він безглуздий похід проти Садовського в «Слові»⁴ і мені довелося вступитися в ту полеміку. Потім він зник — у Москву: Коли я стрівся з ним там уже 1912 р. в редакції «Украинской Жизни»⁵ — я не пізнав колишнього Симона: виріс, споважнів, розвинувся, занехаяв свої колишні витівки. В Центральній Раді в 1917—1918 рр. він був одним з найбільш вдумливих і розважних політиків. По тому, як уступив він до Директорії, я з ним мало стрівався, але кожного разу робив він гарне вражіння. Люде, що з ним працювали за останніх, найважчих для України часів, кажуть, що це був справжній державний муж з умінням поводитись з людьми, обернутись в скрутних обставинах, підбадьорити серед бою, виказати особисту сміливість, що так чарує простих людей. В усякому разі одно нестеменно: це була єдина безперечно чесна людина з усіх, що їх революція винесла у нас поверх життя. Грушевський — пожалься Боже, що з його сталося; Винниченко крутиться, мов тріска в ополонці; решта просто дрібні, нікчемні людці. Один Петлюра встояв на своїй позиції, не похитнувшись, і коли б не непереможні сили, то свого був би досяг. Та мабуть не доросли ще ми до того, щоб «самим о себе советувати», як нам колись вибивали очі московські бояри і особисті зусилля не могли загальної нікчемности подолати. Один козак із мільйона свинопасів нічого не вдіє...

Тепер свинопаси жаліють, обурюються, нарікають потиху в своїх закутках. А по вулицях од шпиків пройти трудно — не розминешся, так і кружляють... Даремно!.. Свинопаси себе не зрадять, а коли прийде час, то й козаки народяться і наростуть. І може трагічна смерть єдиного козака тисячу нових народить.

31 травня. ...З кругів ГПУ йде чутка, що Петлюру «к сожаленію» не вбито, а тільки тяжко поранено... Коли б то! Кажуть, що вчора в Софії, на панахиді по Франкові розкидано прокламації з приводу замаху на Петлюру⁶. Невже й свинопаси заговорили? Не віриться.

5 червня. ...Про Петлюру в Харкові нічого певного не знають. В низах не вірять, що його вбито і обурені замахом надзвичайно.

7 червня. Переказують з «Діла»⁷ деякі подробиці паризької трагедії. Ніби після перших пострілів Петлюра впав і кат всадив у його чотири кулі вже в лежачого. Прізвище його — Шварцбарт, з Смоленського. На допиті він ніби сказав, що побачив у большевітських «Українських Вістях»⁸ фотографію Петлюри з Пілсудським і запалав помстою. Версія мало приємна большевикам, бо кладе кладку од убийці до них. Прізвище його подала з російських газет одна лиш «Красная газета», і то з необачности, в одному місці вирізано, в другому через недогляд лишилося. Тепер взагалі заборонено будь-що писати про подію. Симулюють байдужість...

8 червня. Ходить по руках вірш, присвячений паризькій події:

*Блискавиця помсти ніч розріже,
Всім на жах і всім на помсту буде!
Ти упав на вулицях Парижу
Від руки не Брута, а Іуди.
Там востаннє твої очі з криці
Відсвітили біль твого народу,
Стогін вирвавсь і знялася птиця
Над палаци, храми та заводи...
Погляд кинула на край порожній,
Де жита хляються за вітром,
Лиш хрести зігнулись придорожні,
Роси з трав гарячий вітер витре!
Муки що? — Віками прищепились...
Рабство що? — У ярмах нам не вперше,
Не нове нам в труді гнути спини
Та й чекать — прибуде славний вершник!
Ой прибуде на коні із снігу,
Золочений спис із хмар заграє,
Серць проб'є холодну, зимну кригу,
Сто голів у змія відрубає!..
Що ж нам втрати на віттар отчизни?
Що ж нам кров пролята на офіру?
Адже справим ще славетну тризну,
Загартуєм всемогутню віру!..
Блискавиця волі ніч розріже,
Всім на спокій, всім на радість буде!
Ти упав на вулицях Парижу —
Мов офіра від руки Іуди.*

27 травня 1926 р.⁹

На свіжій могилі починає зростати легенда. І можливо — мертвий Петлюра страшніший стане большевикам, ніж був живий. Їхнім лайкам та симульованій байдужості та брехням ніхто не вірить. Натомість кожне раде повітати в забитому образ героя, що впав жертвою підлотного підступу.

9 червня. Інтимний вечір, присвячений пам'яті С.В. Петлюри. Зібралось чоловіка з десяток, поділилися своїми спогадами, пожурилися над долею бідака, що у його і останній приятель мре — та й розійшлися. Цікаві були згадки А.В. Ніковського¹⁰, що знав С.В. якраз за останні роки, 1920—1922. Ходить ще один вірш:

Було літо, було літо
 Та й стала зима...
 Як не було пригодоньки,
 Так прийшла біда.
 У Парижу, славнім місті,
 Удень, не вночі
 Ішов батько наш Петлюра
 Та й плакав йдучи:
 «— Україно, Україно,
 Де ж доля твоя?
 Знов, зажерли твою волю,
 Хоч нема й царя.
 Знов посіли твої груди
 Люті вороги:
 Не татари та й не ляхи —
 Кацапи й жиди».
 І сказав тут пан Петлюра:
 «— Не дамо ж ми їм
 Грабувати нашу землю,
 Мати нас за гній».
 Обернувся він навколо,
 Гукнув раз, гучній:
 «— Гайдамаки, сини мої!..
 До бою мерщій!»
 Не почули гайдамаки,
 В тюрмі всі були,
 Пов'язали всім їм руки,
 До стін прип'яли.
 Не почули гайдамаки,
 Почув теє жид,
 Поєднав собі він Юду
 Отамана вбить.
 І не сіло іще сонце,
 Зоря не зійшла,
 Як зустрів проклятий Юда
 Нашого орла.
 Ой підкрався Юда ззаду,
 Стрельнув в спину раз,
 Похитнувся пан отаман
 Але ще не впав...

Ухопивсь він до шабляки,
А її нема —
Не забувсь її він вдома —
Зломила війна...
 І схилився пан Петлюра,
 Юда ж не дрімав,
 Отаманові у груди
 Ще шість раз стріляв...
Заплакали гайдамаки,
З ними й козаки,
Як понесли отамана
В дубовій труні.
 Не ревели тоді гармати,
 Дзвони не гули,
 Як поклали труну тую
 У чужій землі.
І спинились гайдамаки,
З ними й козаки,
Поскидали шапки чорні,
Вклонились труні.
 Присяглися брат до брата —
 Хоч живим не будь,
 А помститися за батька,
 Й волю повернуть.
Так тремтять же, кати люті,
Кацани й жиди, —
Бо повстануть гайдамаки,
З ними й козаки...

Так одне насильство викликає потяг до другого й жадобу помсти... Вірш примітивний, але коли піде широко, може якраз велике вражіння зробити своїм примитивизмом та простотою.

12 червня. Продерлася з-за кордону, з Подебрад, перша автентична звістка про паризьку трагедію. Це відозва комітету для вшанування пам'яті Петлюри в Чехословаччині, датована 27 травня. Відозва пропонує наложити на себе 40-денну жалобу, занехаяти на цей час усякі заботи, нахилити до того ж усю українську еміграцію і визнати день 25 травня за національне жалобне свято. Поза цим ми не маємо жодних звісток, як за кордоном озвалося громадянство на злочинну справу 25 травня...

27 жовтня. Проскочило якось два числа журналу «France-Ukraine», присвячені С.В. Петлюрі з його портретом, життєписом, характеристикою й описом похорону. З журналу видно, що подія 25 травня велике зробила вражіння у Франції, що в убийстві бачать керівничу руку, простягнуту звідси. Видко також, що смерть оця знову ніби збила до гурту еміграцію і

помирила різні її відлами... Не затихають жалі й тут. Недавно впав мені до рук новий вірш, присвячений «Чистій пам'яті»¹¹:

*Та заснула, Ти спиш, Україно,
Геть сплюндрований бідний мій край...
Розляглася навколо мертвуща руїна,
Серце стискає мертвий одчай...
І в очах спотьмарілих не блискають сльози,
З грудей стиснутих крику несила здобуть...
Ой, коли б прогреміли ще грози!
Ой, чому ж дні так тоскно ідуть!..
Україно моя, Україно!
Закатований рідний мій край!
Знов принесено жертву криваво-невинну,
Але, мамо — не плач, не ридай...
Не бувало ж, рідненька, у світі ніколи,
Щоб над правдою гору Іуда взяв, кат.
«Ціна крові» дала лиш скудельниче поле,
А не звела весільних палат...
Я кажу, що прокинеться приспаний люд,
Слово скаже — й в громах прогуркоче —
Для нового потужний прелюд...
По полях здичавілих розіллються співом,
Сходючи зерном Валькир — мітральєз,
Зрошені кров'ю, піднесені гнівом,
Заграви вічні ясних марсельєз...*

28 листопада. ...Принесено число 10-те празької чи власне подебрадської газети «Українське Життя»; в йому дуже тепле мені привітання, портрет і стаття О.І. Лотоцького¹². Тепер я знаю, на підставі чого писав Німчук у «Ділі»: він дуже совістне переписав статтю Ол(ександра) І(гнатови)ча.

Єсть там ще про справу вбивства С.В. Петлюри: допит свідків і обвинуваченого. Вражіння таке, що жидівство справу душегуба зробило своєю і за всяку ціну намагається очернити замордованого. Що за гидота! Вчинили насильство над неповинною людиною та ще й хочуть її затоптати. Характерний факт, що свідчить, який був освідомлений Шварцбарт: він О. Шульгина¹³ зплутав з В. Шульгиним¹⁴. Добре, що перед судом. А як би сам судив, як Петлюру, то могло б одним замордованим за чужий гріх більше бути. А убійник і тоді з ясным чолом казав би, що убив погромника. А жида — такі як Сліозберг¹⁵, що нічого власне не знає, бо не був на Україні — доводили б, що то таки погромник. І ще себе за скривджених уважали б. Переплуталося все якимось на світі.

20 грудня. Приїздив недавно якийсь адвокат-жид з Франції, щоб зібрати матеріал на процес убийці С. Петлюри¹⁶. Матеріал, звичайно, мусить показати погромщицьку діяльність замордованого. В Києві справили приїзжого до Інституту книгознавства: там, мовляв, усі газети — виб'райте.

Він і повибірав і попрохав, щоб йому переписали, а секретар завірив. Переписали. А коли глянув на ту роботу секретарь Іванченко, то zvolепив: переписано було так, що коли в статті були відомості про погроми деникинців, червоноармійців і українського війська («петлюрівців»), то лишалось тільки про останніх; фраза часто на півслові уривалась, аби не згадувати про червоноармійців. Секретарь такий препарат зрікся завіривити й звелів переписувати усе. Приходить адвокат. Дають йому читати. Читає і носом крутить: «Это мне негодится». — «Ну, а иншого вам не підпишу», — одказує секретарь, — бо то було б фальшування документів», — «Что значит?.. А с кем здесь у вас говорить можно?» Справили його до директора, славнозвісного махера Іванова Меженка. Поговорили. І договорились. Меженко звелів переписати так, як хотів адвокат, і сам завірив, що копія цілком відповідає оригіналові. Тепер ці «документи» за підписом Меженка, мають фігурувати на суді, як доказ злочинности Петлюри... Думаю, що трапиться okazія переказати туди, як тут Меженко фабрикував докази для суду і що на суді показано буде заходи оборони та її тутешніх протекторів у справжньому світі.

Меженко, цей гнус, вже не перше так себе показує. Де треба якусь пакость учинити, доноса друкованого написати і т. и. — висовують цього підлизу. І літератор Меженко пише, доносить, виконує замовлення совістно і чесно. Часом аж навіть наперед забігає, аби догодити хлібодавцям. Часом і перебіжить, не в лад зробить, переборщить. Його полають, як лаяв Булгарина отец-командир, але послугами його не гребують. Єсть попит — завжди будуть і Меженки...

23 грудня. Спробував переказати Славкові про фальшування документів¹⁷. Не знаю, чи дійде.

1927 рік.

1 травня. ...Вчора почав у «Пролет(арській) Правді» свої згадки про Петлюру Пінхус Красний¹⁸, беззмінний міністр в жидівських справах при уряді УНР. Звичайно, Петлюра виходить злісним погромщиком... Подлюка! Чого ж ти мовчав, коли був в уряді? Правда, вже була тоді версія, що цей промітний бердичівець був просто за большевицького агента в українському уряді. Можливо. Але навіть цей агент власне нічого страшного фактично розповісти не може і його ієреміяди досить таки блідненькі вийшли.

27 жовтня. Закінчився новий «ритуальний процес», тільки перелицьований. Шварцбарта виправдано. Цілий тиждень жидівські Чеберяки¹⁹ волочили по європейських смітниках труп закатованої ними людини, робили інсценізацію обурення, сліз і врешті свого досягли. Звичайно, тут важна не особа Шварцбарта: з безодні невідомости й нікчемства цей герой вийшов і до неї ж вернеться, — важно, що мало не все жидівство по цілому світу з його справою зв'язало свою і напружило всі сили, щоб убийника оборонити. Вийшов ритуальний процес, якого навіть у

радянській препаратії без обурення й огиди читати не можна. Спершу замордували, — не знати за що, — людину, а тоді почали доводити, що вона сама себе замордувала... І це жидівським Чеберякам пощастило. Чисту людину зроблено погромщиком, а убийника — героєм. Дванадцятіро французьких міщан, які навіть не уявляють собі, яка була складна ситуація та рахунки на Україні 1917—1920 рр., своїм «авторитетним» словом спробували розв'язати ті рахунки. Вийшла, звісно, обурлива кривда, якої без сорому й здумати не можна, якої не зрозуміти ніколи людям, що знали і замордованого, і його діла. Чи фанатик з убийника, чи найманий душогуб — тепер нам нема до цього діла, бо французький суд і жидівство усього світу взяли його провину на себе і зав'язали ще один вузол на майбутнє, ще одну кривду додали до тих, яких так рясно зазнав наш безщасний народ, винний тільки тим, що доля не дала йому створити своєї державности. «Сипнули грішми» — ось загальна у нас оцінка цього ганебного процесу. Виправданням Шварцбарта процес не скінчено, а тільки знову завдано рану, за яку може одбувати доведеться майбутнім поколінням.

Не сам я почуваю себе оплюваним, пригноченим. Мало не всі, з ким доводиться говорити про процес, кажуть те саме. Навіть ті, хто не поділяв поглядів Петлюри, не можуть кинути в його камінем, так підступно витвореним ворогами. Не знаю, яке вражіння процес зробив за кордоном, а у нас одне почуття — кривди, образи, знущання — панує над усіма. Пригадують, як збирали тут той «матеріал», що мав служити виправданню убийника, як фальшували факти, як на «петлюрівців» валили те, що робили червоноармійці і т. п., і т. и. Це ж усі тут знають, і в яку потворно огидну історію потрапив французький суд, що мав наївність повірити тим «фактам» і «документам»!

Треба думати, що час таки викриє цю диявольську роботу й реабілітує невинного. Але тепер — тяжко, боляче, образливо за підлоту й дурість людські.

28 жовтня. Тільки й розмов по місту, що про присуд над Шварцбартом. Обурення страшенне, особливо поміж молоддю, що приймає вирок судовий за національну образу. Зростає юдофобство. Мабуть найбільший ворог жидівський не міг би вигадати для них нічого гіршого, як те, що зроблено процесом Шварцбарта. «Увесь світ закупили», «купили приговор» — це звичайні фрази, які почувеш всюди. Багато говорять про помсту. От перший наслідок нетямущого суду й безтактовного присуду, що мав претензію вирішити те, чого не знає й не розуміє...

29 жовтня. ...По газетах — «покотюся-повалюся по Івасикових кісточках» або канібальський танок на могилі ворога... Але ще більш цікаво, що французькі присяжні відповіли негативно на питання: «чи винен Шварцбарт у тому, що поранив або побив Петлюру?» (за тутешніми газетами). Що вони одкинули? Факт? Факт, з яким не крився й обвинувачений? Що-ж Петлюра сам себе вбив? Чи як це інакше розуміти? До такого безглуздя дійсно жаден суд ще не доходив, та певне й не дійде ніколи.

2 листопада. Ще одна ілюстрація до процесу Шварцбарта. П. Линниченко, голова Укр(аїнського) Червоного Хреста, сидів собі десь тихенько на курорті й спочивав чи лікувався. Коли телеграма — негайно ставитись до Харкова. Приїхав. «От вам пашпорт, віза, гроші; зараз же їдьте до Парижу, за свідка проти Петлюри». Поїхав. Що б він там свідчив — не знаю, бо йому ж добре відомо, хто і як, і коли робив погроми і говорити правду значило б — осудити себе на еміграцію, а такої мужності від Линниченка сподіватись годі. Мабуть, мимрив би щось невиразне. На його щастя Торес²⁰ одмовився од допиту свідків, і Линниченко щасливо викрутився.

Зате який зворушливий альянс виявився поміж отаким сльозоточивим Сльозбергом та большевиками, як вони зійшлися на одній точці — зненависті до українства і як вкупі і влюбі старалися — одні доставляючи фальшивий матеріал та кривоприсяжних свідків, а другі — інсценуючи жалощі й обурення аж до ридання в залі суду. А добродушний французький буржуа благославляє цей союз, в своїй наївності може навіть і не гадаючи, під чию сопілку скаче й на чий млин воду жене. Я уявляю собі, яким диявольським реготом зустріли виправдальний вердикт по ГПУ та інших злачних місцях, з яких заправляли інсценізацією навіть не дуже майстерно переведеною!

«Вистачить ще дурнів на наш вік!» Тим більша образа і кривда нам, що опинилися у власті дурнів та крутіїв, що ні перед чим не спиняються.

17 листопаду. Вчора до пізньої ночі не міг заснути. Надало мені на сон взяти для читання «Українські Вісті» (парижські) з судовим справозданням про процес Шварцбарта. Газета гадюча і, звісно, освітлення дає фальшиве, але фактична сторона робить страшне вражіння. Такого нахабного поведження, як в оборонців Шварцбарта на цьому процесі, я нігде ще не зустрічав. Видко, «підготовка» була зроблена по всій лінії, все було пущено в хід, щоб інсценувати «ритуальну справу», всі сили російського чорносотенства і грошовитого єврейства з'єдналися, щоб оплювати й збезчестити пам'ять невинної людини, на яку валилась посполу всяка брехня, наклеп, зненависть. Оборонцям у цьому спільному хорі гадючого сичання нічого було робити, і їхнє становище було жахливе в цьому ворожому таборі. Гадючи чудово розуміли, що за недержавний народ нема кому заступитись і розперезались цілком. І вони не помилились...

1928 рік.

19 березня. З приводу недавніх арештів говорять, що сталися вони ніби через те, що в Києві й по інших городах на Україні, хтось зібрав гроші на пам'ятника Петлюрі. Я вперше про це чую, але коли цьому правда, то можлива найбезсоромніша провокація: зібрав якийсь тип дві копійки, а ув'язнив 200 чоловіка. Бухгалтерія занадто вигідна!

¹ «Пролетарська правда» — щоденна газета, орган Київського губкому та міському КП(б)У, виконкомів губернської та міської Рад. Виходила в 1921—1925 роках.

² Шварцбард(д) Самуїл (Шелом, Шльома) (1886—1938 або 1941) — вбивця С.В. Петлюри. Восени 1917 р. вступив до Одеської Червоної гвардії. В 1918—1919 рр. служив в «особливому відділі» Червоної армії. В 1920 р. виїхав до Парижа, де до здійснення теракту зустрічався з сіоністами, анархістами і агентами НК-ДПУ. На судовому процесі в Парижі у жовтні 1927 р. під тиском дезінформації свідків і адвокатів вбивця був виправданий і звільнений. Помер у Південній Африці.

³ «Рада» — щоденна газета, наступниця «Громадської думки». Видавалася у Києві в 1906—1914 рр.

⁴ «Слово» — тижневий орган ІСДЗП. Виходив у Києві в 1907—1909 рр. Одним з редакторів був С.В. Петлюра.

⁵ «Украинская жизнь» — літературно-науковий і загальнополітичний місячник, що виходив у Москві в 1912—1917 рр. під редагуванням С. Петлюри та О. Сайковського.

⁶ 30 травня 1926 р. В. Чехівський відслужив у Софійському соборі панахиду по Івану Франку у зв'язку з 10-річчям його смерті.

⁷ «Діло» — галицька провідна щоденна газета. Виходила у Львові в 1880—1939 рр.

⁸ «Українські вісті» — радянфільський щотижневик. Виходив у Парижі в 1926—1929 рр.

⁹ За свідченням небожа С. Єфремова Миколи Павлушкова, заарештованого в 1929 р. у зв'язку з процесом «Спілки визволення України», автор цього вірша — дочка письменника М.М. Могилянского. (ДА СБУ. — Спр. № 67098 ФП. — Т. 70. — Арк. 24—28).

¹⁰ Ніковський Андрій Васильович (1885—1942) (літ. псевд. А. Василенко) — український громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист, літературознавець. У 1917—1918 рр. — член Центральної і Малої Ради, голова Українського Національного Союзу. В 1920 р. — міністр закордонних справ в останньому на українській землі уряді Директорії УНР. Заарештований у зв'язку з процесом «Спілки Визволення України».

¹¹ За свідченням М. Павлушкова, цей вірш написав він.

¹² Лотоцький Олександр Гнатович (Гнатович) (літ. псевдоніми О. Білоусенко, О. Любенький) (1870—1939) — український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, науковець. Активний співучасник творення української державності в 1917—1920 рр. У своїх численних творах, зокрема, тритомних мемуарах «Сторінки минулого» (Варшава, 1932—1934) змалював галерею образів багатьох учасників національно-визвольних змагань України, помітне місце в якій займає постать С.В. Петлюри.

¹³ Шулгін Олександр Якович (1889—1960) — український громадсько-політичний діяч, історик, дипломат, перший міністр закордонних справ УНР. На початку 1926 р. був призначений на цю посаду в екзильному уряді. В еміграції він тісно співпрацював з С.В. Петлюрою. Звітку про його вбивство пережив як особисту і загальнолюдську трагедію, взявши найдіяльнішу участь у мобілізації зусиль української політичної еміграції на захист честі загиблого. У ряді публіцистичних публікацій і в промові на судовому процесі Шварцбарта аргументовано спростував вигадки і звинувачення на адресу С.В. Петлюри.

¹⁴ Шулгін Василь Віталійович (1878—1976) — відомий політичний діяч, публіцист, один з лідерів російських націоналістів, редактор газети «Киевлянин».

¹⁵ Сльозберг (Генріх Шльосберг) — відомий адвокат, свідок обвинувачення на судовому процесі С. Шварцбарда.

¹⁶ Йдеться про приїзд в Україну помічника адвоката Анрі Торреса.

¹⁷ Йдеться про Прокоповича В'ячеслава Костянтиновича (1881—1942) — громадсько-політичного діяча України, педагога, публіциста, історика. У 1917—1918 рр. — член Центральної і Малої Ради, очолював останній кабінет міністрів Директорії УНР (1920 р.). В еміграції тісно співпрацював з С.В. Петлюрою, за призначенням якого в 1926—1939 рр. був головою екзильного уряду, одночасно працював редактором тижневика «Тризуб». Після трагічної загибелі С.В. Петлюри активно виступав на захист його честі від необґрунтованих звинувачень.

¹⁸ Красний Пінхус (1881—1939) — діяч єврейської громади в Україні. Міністр з єврейських справ в урядах УНР. Видавав численні звернення, спрямовані проти погромів мирного єврейського населення.

¹⁹ Віра Чеберяк — володарка злочинського притону, проходила по судовому процесу в справі М. Бейліса в 1913 р. у Києві.

²⁰ Анрі Торрес — захисник С. Шварцбарда, відомий адвокат.